

ثبت جهانی میراث هفتگانه خراسانی

درباره ۷ کاروان‌سرای خراسان‌رضوی که در فهرست جدید یونسکو ثبت شدند

هادی دقیق؛ از روزگار قدیم برای شکل‌گیری شهرها به نکات زیادی توجه می‌شده است؛ یکی از این نکات که البته مهم و حیاتی بوده، واقع‌شدن در مسیر راه‌ها و شاه‌راه‌هاست. تقریبا هیچ شهر پررونق تاریخی نداریم که روزگاری از این شاخص کلیدی برای رشدش استفاده نشده باشد. این موضوع در شهرهای خراسان که شاه‌راهی جهانی از آن گذر می‌کرده، بسیار چشمگیر است. در نتیجه، قرارگرفتن در راه اصلی، اقلیم منطقه و فاصله زیاد شهرها در خراسان از یکدیگر، گذشتگان ما را مجاب می‌کرده منزل به‌منزل و بین هر آبادی، بنایی برای تأمین آسایش و امنیت رهگذران بسازند. البته مسافران نیز پیش از سفر، باتوجه‌به مسیرشان اسباب لازم را تدارک می‌دیدند، اما بعضی از این لوازم آسایش و امنیت سفر، منقول و همراه‌بردنی نبودند، مثل همین کاروان‌سراها. در نتیجه برای تأمین نیاز راه‌پیمایان، وجود تأسیساتی مثل کاروان‌سرا ضروری به‌نظر می‌رسیده است. باتوجه‌به این اهمیت نیز در اطراف یا داخل کاروان‌سراها، آب‌انبار، اسطبل، چاپارخانه و... تعبیه می‌کرده‌اند. اکنون از میان ۵۴ کاروان‌سرای ایران که نامشان به‌عنوان میراث جهانی در یونسکو ثبت شده، ستون هفت تایشان در خاک خراسان محکم شده و سطرهای بعدی یادی از آن‌هاست.

بناهایی که بنیان آبادانی بوده‌اند

رد چنین بناهایی را که بیشتر عام‌المنفعه هستند، می‌توان در جاده اصلی و مسیر تاریخی خراسان دید، جاده‌ای که دنیای شرق را به مرو و هرات و از آنجا به توس می‌رسانده و سپس از نیشابور و سبزوار به‌سمت غرب ایران می‌رفته‌است. حتی می‌توان گفت که این مسیر و کاروان‌سراهای بین راه آن، در ایجاد شهرها و آبادی‌های مختلف در این جاده تأثیرگذار

کاروان‌سرای شرف

در ۱۴۰ کیلومتری شمال‌شرق مشهد و در مسیر سرخس، یکی از کاروان‌سراهای خاص ایران قرار دارد. کاروان‌سرای شرف که روی کاروان‌سرای قدیمی‌تری به‌نام آبگینه مربوط به سده‌های نخستین اسلامی ساخته شده است، تزئینات شگفت و بی‌نظیر و معماری منحصر‌به‌فردی دارد. درباره تاریخ دقیق ساخت آن اختلاف نظر فراوان است، اما سال ۵۰۷قمری محتمل‌ترین تاریخ به‌نظر می‌رسد. این کاروان‌سرا چهل سال پس از ساختش هدف حمله غزها قرار گرفت و بسیار آسیب دید، ولی دوباره مرمت و سرپا شد و دست‌کم تا دوره صفویه از آن استفاده می‌شده است. کاروان‌سرای شرف دو حیاط چهارایوانی دارد. تزئینات‌بی‌مانند آجری و گچ‌بری و همچنین فضاهای گوناگون آن می‌گوید که اینجا محل گذر سلاطین و امرا و اشراف بوده است. این تزئینات به‌قدری زیباست که این کاروان‌سرا به موزه اجرکاری و گچ‌بری معروف کرده است.

کاروان‌سرای زعفرانیه

در فاصله ۳۵ کیلومتری شرق سبزوار و در حاشیه جاده‌ای که به‌نیشابور می‌رسد، روستایی به‌نام زعفرانیه قرار دارد که کاروان‌سرایي بزرگ به همین نام دارد. کاروان‌سرای زعفرانیه احتمالا عامل ایجاد بناهای عام‌المنفعه دیگر ازجمله یخچال، چاپارخانه، حمام و آب‌انبار در روستای زعفرانیه بوده است. برخی سفرنامه‌نویسان این کاروان‌سرا را به دوره صفویه و برخی به قبل‌تر از آن نسبت می‌دهند، اما چیزی که مسلم است، این است که این کاروان‌سرا در دوره ناصرالدین‌شاه با استفاده از آجرهای کاروان‌سرای قدیمی‌اش ساخته شده است. باوجوداین، برج‌های مدور هفت‌گانه اطراف بنا و شکل کلی این کاروان‌سرای چهارایوانی در مقایسه با دیگر بناهای منطقه، پیشینه آن را به دوره تیموری می‌رساند. ویژگی دیگر بنا، ترکیبی از طاق‌های جناغی و کلیل در فضاسازی است. مقرنس‌های زیر طاق‌ها نیز روزگاری زینت بنا بودند که اکنون از آن‌ها خبری نیست.

کاروان‌سرای فخرآباد

تقریبا در بیست کیلومتری شمال بجستان و در حاشیه کویر نمک این شهرستان، کاروان‌سرای فخرآباد در روستایی به همین نام قرار دارد. بین کاروان‌سراهای ثبت‌جهانی‌شده خراسان‌رضوی، این کاروان‌سرا نسبت به بقیه از شاه‌راه اصلی خراسان خیلی دور است، اما ویژگی‌هایی دارد که آن را واجد شرایط ثبت جهانی کرده است. پلان این کاروان‌سرا مستطیل و چهارایوانی است. کاروان‌سرای فخرآباد از بناهای دوره قاجار است. تزئینات آجرکاری این بنا به‌حدی زیباست و از نماسازی بیرون شروع می‌شود که هر بیننده‌ای از خیره می‌کند. استفاده از آجرهایی با پخت ناقص در تلیق با آجرهای معمولی، اشکال هندسی زیبایی در نمای این کاروان‌سرا ایجاد کرده است. فرم معماری این بنا نامتقارن است و ضلع شمالی آن فقط غرفه‌هایی در اطراف حیاط دارد، اما ضلع جنوبی آن شامل هشتی ورودی و اتاق‌ها و حجره‌های فراوان و اسطبل و مال‌بند است.

بوده‌اند. جاده شرق به غرب خراسان هنوز هم از همان اعتبار برخوردار است و می‌شود در جای‌جای آن بناهای تاریخی گوناگونی دید که از برخی‌شان امروز چیزی به‌جز پی‌نمانده و برخی غبار فراموشی روزگار گرفته‌اند و بعضی‌هایشان هم سالم‌مانده‌اند که باز از این میان، برخی باتکلیف‌اند، باوجوداین، همه کاروان‌سراهای این مسیر در فهرست آثار ملی قرار دارند، اما کاربری‌شان چندان‌اثبات به‌نظر نمی‌رسد.

از این رهگذر، تلاش سال‌های گذشته کارشناسان

برای ثبت جهانی این آثار ملی به ثمر نشسته است و همین چند روز پیش در نشست جدید یونسکو، ۵۴ کاروان‌سرای ایران در یک پرونده در فهرست آثار جهانی قرار گرفتند که از این میان، هفت کاروان‌سرا در خراسان‌رضوی قرار دارند.

کاروان‌سراهای ایرانی یا با نام مالک و سازنده‌شان شناخته می‌شوند، مثل شاه‌عباسی یا نام‌نزدیک‌ترین آبادی به خودشان را می‌گیرند. بین آن‌ها نیز برخی با هدف نفع عموم مردم ساخته می‌شدند، مثل

کاروان‌سراهای مهر و مزیان و زعفرانیه که وقف‌زائران امام‌رضا^ع شدند و بعضی برای اقامت شاهان و امیران بنامی شدند مانند کاروان‌سرای شرف. بااین تفسیرو همچنین باوجود تنوع کاروان‌سراهای خراسان، امید می‌رود که این ثبت‌جهانی‌شدن، بنایی بر ثبات ملی این کاروان‌سراها ی ایرانی یا با نام مالک و سازنده‌شان شود و کاربری درخویرک بنای تاریخی جهانی را پیدا کنند. در ادامه به‌صورت مختصر هر یک از این هفت منزل بین‌راهی تاریخی را معرفی می‌کنیم.

کاروان‌سرای فخرداوود

یکی از منازل مهم راه قدیمی مشهد به نیشابور، کاروان‌سرای فخرداوود است که امروز در چهارصدمتری حاشیه جاده و کنار شهر بینالود، در روستایی به‌نام فخرداوود قرار دارد. برخی ازجمله شنیدلر، کاروان‌سرای فخرداوود را به دوره شاه‌عباس صفوی نسبت داده‌اند، اما مدرکی محکم دال بر آن وجود ندارد. تعمیر اساسی و بازسازی بنا در دو مرحله در اوایل و اواسط دوره قاجار انجام شده است. کاروان‌سرای فخرداوود سروشیده است و پلاتی مربع دارد و همین ویژگی، آن را خاص کرده است. در کل، شباهتش به رباط علاقتند در همان حوالی و در روستای بزوشک و فرم معماری آن، احتمال تعلقش به دوره تیموری را زیاد می‌کند. چهار برج در چهار طرف بنا و گنبدهایی که حول گنبد مرکزی کاروان‌سرا، سراسر سقف بنا را پوشانده‌اند، از دیگر ویژگی‌های کاروان‌سرای فخرداوود است.

کاروان‌سرای مزیان

یکی دیگر از کاروان‌سراهای این فهرست، در فاصله ۷۵کیلومتری غرب سبزوار و در جنوب داورزن، در روستای مزیان واقع شده است. در جنوب‌غربی مزیان کاروان‌سرایي بزرگ و نسبتا سالم، معروف به رباط شاه‌عباسی و یک آب‌انبار یا بادگیری زیبا قرار دارد. تقریبا در همه سفرنامه‌های دوره قاجار از این کاروان‌سرا نام برده شده است. بر اساس کتیبه سردر ایوان ورودی کاروان‌سرا، این بنا در دوره شاه‌عباس دوم ساخته شده و سال ۱۲۸۳قمری بازپیرایی شده است. کاروان‌سرای دوايوانی مزیان با تقارن کامل در نماسازی و فضاسازی، پلاتی مربع‌شکل دارد و فرم معماری آن مشابه کاروان‌سرای مهر است. کاروان‌سرای مزیان امروز از جاده اصلی فاصله دارد، اما زمانی یکی از کاروان‌سراهای مهم شاه‌راه خراسان و جاده ابریشم بوده است. این کاروان‌سرا هم‌زمان با کاروان‌سرای مهر بنا شده است و هر دو توسط یک نفر ساخته شده‌اند.

گفتارهایی در باب تاریخ و فرهنگ شهر بهشت (فصلت نودونهم) سرگذشت بازار مشهد (بخش ششم)

مرضیه ترابن! صحبت ما در قسمت قبل به گسست دوم در بازار باستانی مشهد رسید. گفتیم که ایجاد فلکه حضرتی، در اواخر دهه ۱۳۱۰ خورشیدی، با وجود نیازی که به احداث آن احساس می‌شد، چگونه ساختار بازار را دستخوش تغییر کرد. در واقع نتیجه این تغییرات، تقسیم بازار قدیم به چهار قسمت بود، قسمت نخست در بخش جنوبی فلکه جنوبی و از ابتدای بازار فرشا تا انتهای بازار سرشور ادامه داشت، قسمت دوم از شمال فلکه جنوبی تا ضلع جنوب‌غربی صحن عتیق امتداد پیدا می‌کرد، قسمت سوم از بخش شمال‌غربی صحن عتیق آغاز می‌شد و تا ضلع جنوبی فلکه شمالی ادامه داشت و بالاخره، بخشی از بازار قدیم شهر مشهد بود که امتداد آن از شمال فلکه شمالی به‌سوی محدوده راسته‌نوغان کشیده می‌شد. بدیهی بود که این تغییرات، مانند تغییرات دوره صفویه، هم ساختار اجتماعی و اقتصادی بازار قدیم مشهد را تغییر داد و هم کاربری بخش‌های مختلف آن را دستخوش تغییر کرد. این وضعیت، جندی بعد با سومین گسست، حالتی آشفته‌تر به خود گرفت که در ادامه به بررسی آن خواهیم پرداخت.

- اضافه‌شدن وسایل نقلیه جدید به ساختار بازار

در قسمت قبل اشاره کردیم که در مشهد به‌جز خیابان قدیمی شهر به طول بیش دو کیلومتر، مسیر دیگری که برای تردد وسایل نقلیه جدید، ازجمله اتومبیل و کامیون مناسب باشد، وجود نداشت. به همین دلیل تا مدت‌ها گاراژها بیشتر خارج از محدوده بافت سنتی شهر به‌ویژه در منطقه تازه‌تأسیس ارگ متمرکز بودند. با احداث فلکه حضرتی و ایجاد تغییراتی که به آن‌ها اشاره کردیم، به‌تدریج تعداد زیادی از گاراژهای حمل‌ونقل که نقش بسیار مهمی در چرخه اقتصادی بازار داشتند، از بافت قدیمی مشهد و نزدیکی بازار بزرگ سر درآوردند. محل استقرار این گاراژها، عموما فلکه شمالی و بالاخیابان بود که از نظر موقعیت، فاصله چندانی با بازار مشهد نداشت. گزارش مکتب شاپور که در سال ۱۳۱۳ خورشیدی نوشته شده است و سیمای مشهد آن روزگار را با دقت بسیار ترسیم می‌کند، آمار گاراژهای مشهد را به عدد بیست می‌رساند. از این تعداد، فقط دو گاراژ نشان «وبلشین» خارج از محدوده سنتی شهر مشهد بودند و گاراژ «ملی» در محدوده میدان ارگ قرار داشت. از هفده گاراژ باقی‌مانده، گاراژ «وطن» و «سرویس پست حسینی» در خیابان تهران (امام‌رضای فعلی)، گاراژهای «حسینی» و «افغان» در پایین‌خیابان، گاراژهای «اطمینان»، «شمس»، «تبریز»، «تهران» و «هند» در بالاخیابان، گاراژ «توسلی» در خیابان طبرسی، گاراژ «سعادت» در فلکه جنوبی و گاراژهای «توکی»، «سیدخرازی»، «شرق»، «اقتصاد»، «اتحادیه» و «شیشه» در فلکه شمالی مستقر شده بودند. به‌این‌ترتیب، بخش مهمی از ساختار حمل‌ونقل بین‌شهری که می‌توانست نقشی محوری در چرخه اقتصادی بازار داشته باشد، به نزدیکی راسته بازار قدیم مشهد منتقل شد.

- آغاز انتشار جغرافیایی بازار مشهد

با وجود تسهیل ارتباطات تجاری و توسعه مسیر حمل‌ونقل شهری، تغییر ساختاری در بازار قدیمی مشهد، چندان مثبت نبود و به‌تدریج، محوریت این بازار دستخوش تغییرات اساسی شد؛ هرچند که تا چند دهه بعد مسیر بازار قدیمی هنوز هم جایگاه خودش را در میان بازاریان و زوار حفظ کرد. متأسفانه در گزارش مکتب شاپور که می‌توانست چهره واقعی بازار را بسیار دقیق و قابل ارزیابی‌تر نشان بدهد، گزارش متمرکزی در این‌باره وجود ندارد و باید فضای آن دوره را با استفاده از اطلاعات مربوط به فعالیت اصناف یا سراها و تیمچه‌های فعالی که در آن زمان، تعدادشان با عدد ۱۵۲ مشخص شده است، ارزیابی کرد. تنها بخش گزارش مکتب شاپور که نگاهی آماری به موضوع بحث ما دارد، چند خط مختصری است که پراکنش جغرافیای شهری و نوع فعالیت این مراکز را در قالب یک پاراگراف مستقل بررسی می‌کند: «شمار سراها و کاروان‌سراها و تیمچه‌ها روی هم‌رفته حدود ۱۵۲ باب است که نوزده باب آن در ناحیه یک، ۶۵ باب آن در ناحیه ۲، بیش از ۳۹ باب در ناحیه ۳ و ۶۲ باب در ناحیه ۴ است. برخی از این کاروان‌سراها تجاری و برخی زوارنشین و پاره‌ای علاقی است (علاقه‌ی علوفه‌فروشی، برنج‌فروشی، فرهنگ‌معین ا به‌نظر می‌رسد که اینجا، منظور همان علوفه‌فروشی باشد). سراهای تجاری بیشتر در ناحیه ۴ (بازار) و ناحیه ۴ (پایین‌خیابان) و زوارنشین بیشتر در ناحیه ۴ قرار گرفته است.» این گزارش مختصر، از یک تغییر ساختاری در بازار مشهد خبر می‌دهد و آن اینکه کاروان‌سراها و سراهای تجاری در بخش شرقی شهر، به‌تدریج جایگاه و موقعیت خود را تقویت کرده‌اند. البته این سخن به‌معنای نبود فعالیت تجاری در شرق مشهد، طی دوره‌های قبل از گسست دوم نیست؛ در منطقه پایین‌خیابان و عیدگاه که به‌طور مشخص فضای بازار در شرق مشهد را نشان می‌دهد، از دوره صفویه به این سو، سراها و مراکز تجاری فعال بودند، اما نوع فعالیت آن‌ها عموما با مسیر بازار سنتی مشهد، توفیر داشت. در این بخش، معمولا تجارت اقلامی متمرکز بود که یا فروش آن‌ها به‌صورت عمده انجام می‌شد یا کاربری آن‌ها عمومیت نداشت و فقط مشتریانی به سراغ چنین اقلام و کالاهایی می‌رفتند که قصد فراوری و سپس فروش آن‌ها را در مشهد یا دیگر شهرها و کشورها داشتند. ضمن اینکه فضای این بازارها و کالاهایی که در آن‌ها عرضه می‌شد، با نیازهای بخش کشاورزی تناسب بیشتری داشت. علت این مسئله احتمالا مجاورت شرق و شمال مشهد با بخش عمده‌ای از زمین‌های زراعی عموما موقوفه و نیز، سکونت بخش قابل ملاحظه‌ای از کارگران بخش کشاورزی در این منطقه بود. در بخش شرقی، کاروان‌سراهای زواری هم، از روزگار قدیم فعال و میزبان زائرانی بودند که بیشتر از سرزمین‌های شرقی خراسان قدیم، مانند افغانستان، به مشهد می‌آمدند. کاروان‌سراهای شرق مشهد به‌دلیل قیمت مناسب و دسترسی مردم به اجناس ارزان‌تر، معمولا محل اقامت زائرانی که بنیه مالی چندان خوبی نداشتند هم می‌شد. از میان سراها و کاروان‌سراهای فعال این قسمت از مشهد، بعد از گسست دوم و در حدود سال ۱۳۱۳ خورشیدی، می‌توان به این موارد اشاره کرد: کاروان‌سرای شاه‌وردی‌خان (واقع در پایین‌خیابان و ساخته‌شده در عهد شاه‌سلیمان صفوی، سال ۱۰۹۱قمری و دارای کاربری کاملاً تجاری)، کاروان‌سرای امام‌جمعه (واقع در پایین‌خیابان، ساخته‌شده در سال ۱۲۷۴قمری و دارای کاربری کاملاً تجاری)، کاروان‌سرای دار‌لوزار (واقع در پایین‌خیابان و ساخته‌شده در دوره شاه‌سلیمان صفوی، ۱۰۹۸قمری و دارای کاربری کاملاً تجاری) و سراي ازیک‌ها که در قسمت‌های قبل، به تفصیل درباره آن صحبت کردیم. انحصار تجارت برخی کالاه‌ا، مانند پشم، به مراکز تجاری شرق مشهد اختصاص داشت و در کاروان‌سراهایی مانند «نصربیگ‌اف» انجام می‌شد. بااین‌حال، در دوره تاریخی مورد مطالعه ما، به‌تدریج سراها و کاروان‌سراهای تجاری جدید، با ماهیت تجاری یا تجاری‌زواری در شرق مشهد پدیا گرفتند و روزه‌روز بر شمار آن‌ها افزوده شد، مکان‌هایی مانند سرای سعادت (با ماهیت تجاری‌زواری، در دو طبقه و در پایین‌خیابان) یا سراي عزیزا... اف (در نزدیکی پایین‌خیابان و با ماهیت تجاری) که بعدها در چرخه تجاری شهر مشهد، نقش عمده و مهمی برعهده گرفتند.

ادامه دارد...